

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ, ІСТОРИЧНІ ТА УРБАНІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРКОВИХ ТЕРИТОРІЙ МІСТА ЧЕРНІГОВА, ЇХ ТУРИСТИЧНІ І РЕКРЕАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ

У статті проаналізовано особливості зелених насаджень паркових територій та розглянуто перспективи її використання, збереження та збагачення в сучасних умовах зеленої зони Чернігова, зокрема і для розвитку різних видів туризму (краєзнавчого, зеленого та екологічного).

Ключові слова: паркові території, м. Чернігів, рекреація, туризм.

Актуальність, постановка проблеми.

Створення зелених насаджень для оптимізації навколишнього середовища міських систем (або урбоєкосистем) є досить важливим і актуальним. Тому наукового і практичного значення набуває вивчення та збагачення аборигенної та інтродукованої дендрофлори міст України, зокрема міста Чернігова, з метою їх поліфункціонального, в тому числі, для рекреаційного та туристичного використання.

Місто Чернігів розташоване в межах моренно-зандрової рівнини, на східній частині Чернігівського Полісся; його клімат – атлантико-континентальний з середньотривалою помірно-м'якою зимою та теплим тривалим літом; переважанням

дерново-підзолистих, супіскових ґрунтів на лесових породах. Загальна площа земель, що знаходяться в адміністративних межах Чернігова, складає 7132 гектари. Загальна площа зелених насаджень міста (станом на 01.01.2010 р.) становить 3100 га, а площа загального користування – 752 га. Системних і узагальнюючих досліджень з даної проблематики у місті Чернігові не проводилося.

Метою роботи було проаналізувати еколого-ценотичні, природно-географічні та дендрологічні особливості, розглянути перспективи їх використання, збереження та збагачення в сучасних умовах зеленої зони Чернігова, з метою розвитку різних видів туризму, зокрема краєзнавчого, зеленого та екологічного. Предмет дослідження -

особливості паркових територій зеленої зони м. Чернігова, їх туристичні та рекреаційні можливості.

Методи і організація досліджень. В основу роботи покладені описові (аналіз архівних матеріалів), польові (маршрутний і стаціонарний), математично-статистичні, порівняльно-розрахункові та візуальні методи.

Історичні дані про становлення та розвиток осередків паркових територій та зеленої зони міста Чернігова нами одержані на основі обробки архівних матеріалів Чернігівського держобласного архіву, звітних матеріалів Чернігівського лісництва та Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Чернігівській області. Паркові території м. Чернігова та їх туристично-рекреаційні можливості нами вивчалися протягом 2007-2010 рр. загальноприйнятими методами і методиками.

Обговорення результатів. Формування осередків паркових територій міста Чернігова має тривалу історію. Нами виділяється п'ять періодів: I період (з середини XVII ст. – до 1914 р.); II період (з 1914-1943 рр.); III період (з 1944-1963 рр. XX ст.); IV період: (з 1964 по 1991 рр.); V період (з 1991р. – по сучасний час).

I період (з середини XVII ст. – до 1914 р.) – період спонтанного озеленення та початку формування паркових територій Чернігова. Формування зелених насаджень розпочалося з середини XVII ст. – початку XVIII ст. та було зумовлено будівництвом парків в садибах місцевих землевласників. Паркові території цього періоду будувалися у пейзажному стилі, на основі видів аборигенної групи. Перші сади також були закладені в XVI-XVIII ст. на землях Єлецького, Лінського, Троїцького монастирів. Місто Чернігів ще з давнини славалося своїми садами, в яких зростали переважно фруктові дерева і ягідні чагарники (до початку XVII ст. – груша, вишня, яблуна, грецький горіх). У середині XVII ст. – на початку XVIII ст. поряд з плодовими стали висаджувати і декоративні рослини. Заслужують на увагу кілька приватних садів Чернігова, зокрема, пана Грембецького з теплицею, "гарно наповнений сад" князя Прозоровського над річкою Стрижень, Єлецького монастиря і колишній Книщів з чудовими видами на р. Десну [2]. Для створення парків у місті відбиралися ділянки з своєрідною природою і ландшафтом, а подальше їх оформлення і будівницт-

во архітектурних паркових споруд проводили талановиті місцеві майстри. В XVIII ст. у місті виникає декілька парків, зокрема слід відзначити монастирські сади на Болдиних горах, парк на Валу, приватні сади. До наших днів частково збереглися залишки монастирських садів Троїцького монастиря (по вул. Л. Толстого).

Болдині гори – це порізані глибокими урвищами і яругами високі кряжі правого боку р. Десни, які тягнуться на 3 км від сучасного Валу. Хто вперше назвав гори "болдиними", невідомо, але у літописних згадках вони відмічаються 1069 роком [3]. Назва їх походить від древноруського болд – дуб, адже ще за часів Київської Русі тут височів дубовий гай, залишки якого збереглися і до сьогодні. Це чотири групи дубів – 17 дерев віком понад 300-350 років в західній частині урочища Маліїв рив, що мають статус ботанічної пам'ятки природи місцевого значення. На території Болдиних гір знаходяться визначні історико-культурні пам'ятки – кургани IX-XI ст., Лінська церква XII ст., Антонієві печери XI-XVIII ст. і Троїцький монастир XVII-XVIII ст.

Серед історичних територій міста слід відзначити урочище Святе – це старовинне мальовниче лісове урочище, що розташовано на краю борової тераси р. Десни. Територія має історичне значення як місце охрещення чернігівчан в озері Святе. Урочище є єдиним залишком древніх чернігівських пралісів, що оточували місто впродовж сотен років. У 1927 році урочище Святе отримало назву Пролетарський гай, а його історична назва була повернута в 1997 році [2].

Після скасування Чернігівської фортеці, на парковій території міста мала певний вплив його регулярна забудова як губернського центру. Саме в цей час у Чернігові з'явилися перші бульвари, які простягалися вздовж вулиць Преображенської і Смоленської (сучасна вул. Шевченка – від Красного мосту до парку Міський сад). Їх створення (1803-1806 рр.) пов'язано з ім'ям генерал-губернатора О.Б. Куракіна. Міський сад (Казенний сад) було засновано в 1883-1886 рр., його впровадженню значну увагу приділив губернатор О.П. Бутович. Спочатку цей лісовий масив біля р. Десни міською владою було використано для проведення сільськогосподарської виставки, зокрема були побудовані павільйони, альтанки, розчищено територію вздовж дороги для експозицій. Міський парк було закладено у XVIII ст., на базі

заплавного природного лісу, про що свідчить сучасна значно збережена його природна ценотична складова (різні угруповання заплавних лісів з участю тополі білої, вільхи клейкої, верби білої, верби ламкої та інші). З 1964 року була прийнята сучасна назва парку Міський сад – Центральний парк культури та відпочинку.

З 80-х років XIX ст. в Чернігові розпочинається справжній "парковий бум". Парк культури і відпочинку на Валі з'явився у середині XIX ст. (близько 1846 р.). 18 лютого 1888 року Міська дума приймає рішення про благоустрій старого фортечного Валі і створення на його території Костянтинівського парку, встановлені старовинні чавунні гармати, були привезені з Києва металеві лафети. Під час закладання парку було спочатку очищено територію від старих будівель, розбито алеї, висаджено деревні рослини (тополі, липи, яблуні). Свою назву парк дістав завдяки історичній події 1847 року, коли у Чернігові перебував Великий князь Константин Миколайович, брат імператора Олександра I. Костянтинівський парк (сучасна назва – Центральний парк культури і відпочинку імені М.М. Коцюбинського) з давніх часів є улюбленим місцем відпочинку чернігівців і гостей міста. Він розкинувся на Стародавньому Валі, історія якого розпочинається за часів Київської Русі: тут був Дитинець, де містилися резиденції чернігівських князів – володарів території Чернігово-Сіверського князівства; функціонували магістрат, полкова канцелярія, острог та пізніше адміністративний Центр Чернігівської губернії.

II період (з 1914 -1943 рр.) – період руйнування і деградації окремих паркових територій міста Чернігова та його передмістя. В цей період відбувається руйнація садів, парків, що викликана була військовими подіями, втратою господарів, відсутністю догляду, революційними і повоєнними труднощами. З 1914 року розпочалась I світова війна, потім Лютнева і Жовтнева революції, під час яких систематичного озеленення та благоустрою міста не проводилося. Під час німецької окупації Чернігова в 1941 році було знищено окремі паркові території, вирубувалися дерева на дрова та будматеріал, змінюється функціональне призначення маєтків (в них розміщуються лікарні, шпитальні установи, контори). За цей період стихійно також знищувалися дерева та куші в присадибних парках і бувших мастках, зруйновано розсадник, вирубано насіннєві дерева.

III період (з 1944-1963 рр. XX ст.) – період післявоєнної розбудови, перепланування територій міста Чернігова та діяльності Чернігівського ботанічного саду. У післявоєнний час відновлення Чернігова та його зелених насаджень проводилося дуже активно. Згідно генеральної схеми відбудови Чернігова, автори (Н. Панчук і П. Букловський), на місці зруйнованих кварталів головної площі міста, в центральній частині міста було задумано побудувати Алею героїв, присвячену визволителям Чернігова від німецьких загарбників. Просторово і композиційно центр міста з ансамблем Красної площі зв'язувався з древнім центром – Дитинцем XI-XII ст. (Валом) і далі з простором деснянських луків [2].

Особливе місце в цьому періоді щодо озеленення і благоустрою міста належить створенню Чернігівського обласного ботанічного саду. У 1945 році "Исполком Черниговского областного совета депутатов трудящихся и Бюро КП/ БУ 27 марта 1945 г. принял Постановление об организации областного Ботанического сада... Под сад были выделена территория на северной окраине г. Чернигова – урочище Еловщина, на левом берегу р. Стрижень... большая половина выделенного участка в 43 га занята сосновыми и, частично, березовыми насаждениями. Сосна посадки 1924 г. и береза посадки 1936-1938 гг." [2, 3]. У 1946 році площа Чернігівського обласного ботанічного саду становила 170 га і складалася з 2 частин – урочище Ялівщина (120 га) та ділянка біля р. Десна (50 га), а його колекція нараховувала 480 видів рослин, 720 сортів декоративних рослин. На початок 1956 року Чернігівський обласний ботанічний сад був єдиним науково-дослідницьким закладом такого спрямування на Лівобережному Поліссі. В травні 1956 року ботанічний сад було переведено в статус міського ботанічного саду, що фактично і поклало початок руйнуванню цієї установи. Жодного документу про ліквідацію ботанічного саду до сьогодні не знайдено.

IV період: (з 1964 по 1991 рр.) – період планомірного озеленення міста та збільшення асортименту деревних порід паркових територій Чернігова. В лютому 1964 року (06.02.1994 р.) на базі Чернігівського міського ботанічного саду (згідно спогадів його працівників) було створено контору зеленого господарства і благоустрою, а в 1975 році (з 15.05.1975 р.) контора зеленого господарства і благоустрою була розділена на два структурні

підрозділи. У 1964 році згідно рішення Чернігівського облвиконкому урочище Ялівщина площею 83 га було затверджене як пам'ятка природи місцевого значення, 1972 року території Ялівщини було віднесено до категорії парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення. З 1989 року рішенням Чернігівської обласної ради Ялівщину, як парк-пам'ятку (площею 83 га), переведено в перелік об'єктів природно-заповідного фонду в категорії лісового заказника місцевого значення площею в 7,2 га. З 1992 року з території лісового заказника Ялівщина, вилучається 1 га, його територія становить 6,2 га [1, 2].

На території Ялівщини з 1982 року знаходиться агробіологічна станція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та обласного педагогічного ліцею (площа 2,6 га), на території якої зібрано колекція деревних, чагарникових і трав'янистих рослин природної та інтродукованої флори, що нараховує понад 1000 видів, підвидів і форм. Агробіостанція має певний інтерес як об'єкт екскурсійного спрямування, зокрема на її території створено коніферетум (колекція хвойних рослин) та арборетум (колекція деревних рослин).

В період (з 1991р. – по сучасний час) – період оптимізації та збереження територій зеленої зони міста. Кризові явища, перебудова, руйнація радянської держави призвели до зменшення уваги державних і адміністративних органів до збереження існуючих осередків природної та культивованої дендрофлори.

В останні 10 років спостерігається тенденція до знищення частини паркових зон для комерційних, приватних, бізнесових цілей. Старі дерева винищуються, а нові не висаджуються, або висаджуються зовсім інші, менш цінні і не довговічні види.

У місті Чернігові є 6 парків, що виступають територіями загального користування та виконують відповідні функції. Так, найбільш значними в напрямку історико-культурної спадщини та рекреаційно-туристичного спрямування є парк культури і відпочинку імені М.М. Коцюбинського (18,2 га); зі знач-

ним елементами природної дендрофлори виступає міський парк культури і відпочинку Міський сад (20 га), який поступово з'єднується з парком імені 50-річчя Жовтня (12,11 га) та лісопарком Кордівка (275 га), та парк Болдині гори (29,5 га).

В період 2005-2010 рр. нами були проведені дослідження з вивчення дендрофлори зелених насаджень на територіях загального користування міста Чернігова. Проведені нами дослідження дендрофлори паркових територій показали, що в Парку культури і відпочинку імені М.М. Коцюбинського зростає 70 видів, 49 родів, 28 родин; в Парку Міський сад та Парк імені 50-річчя Жовтня – 82 види, 48 родів, 24 родини; Парк Болдині гори – 45 видів, 32 роди, 20 родин; Парк імені 60-річчя Комсомолу – 25 видів, 20 родів, 12 родин. Отже, одним із завдань оптимізації зеленої зони багатьох чернігівських парків має бути формування типу садово-паркового ландшафту та умов для більш ефективного використання рекреаційних та туристично-краєзнавчих цілей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток дендрофлори паркових територій визначається природно-географічними та ґрунтово-кліматичними умовами регіону досліджень. Парки міста Чернігова відіграють важливу роль у формуванні його сучасного рослинного покриву. Вони є цінними об'єктами збереження і відтворення генофонду деревних інтродуцентів, відіграють значну історико-культурну, освітньо-виховну, естетичну роль і водночас є осередками різних видів туризму та рекреації. Завдяки парковим насадженням у місті поліпшується архітектурно-художній вигляд і мікроклімат, знижується забрудненість повітря, зменшується рівень шуму, також дерева впливають на вологість повітря, швидкість вітру, тепловий режим, створюються умови для короткочасного та довготривалого відпочинку і рекреації. На сучасному етапі в рамках оптимізації системи збереження ландшафтів та середовища міста Чернігова для розвитку існуючих зелених насаджень важливим є акцентування уваги на створенні ряду нових парків, об'єктів, насамперед в історичній частині міста.

Література

1. Потоцька С.О. Сучасний стан дендрофлори урочища "Ялівщина" та шляхи його збереження // Збірник наукових праць Полтавського педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Серія "Екологія. Біологічні науки". – Вип. 1., 2009. – Полтава, 2009. – С. 114-120.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 950 – Оп. №4. – Спр. №238. – Арк. – 9, 12.; Ф.Р. 1990 – Оп. №1 – Спр. №199. –

Арк. – 18.; Ф.Р. 951 – Оп. №1 – Спр. №14. –
Акр. – 7.; Ф.Р. 5075 – Оп. №1. – Спр.
№301. – Арк. – 20,23. ; Ф.Р. 15 – Оп. №1. –

Спр. №210. – Акр. – 7-10.; Ф.Р. 5036 –
Оп. №4. – Спр. №446, №410, №879,
№1314.

Потоцкая С.А.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ И УРБАНИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРКОВЫХ ТЕРРИТОРИЙ ГОРОДА ЧЕРНИГОВА, ЇХ ТУРИСТИЧЕСКИЕ И РЕКРЕАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

В статье проанализированы особенности зеленых насаждений парковых территорий и рассмотрены перспективы ее использования, сохранения и обогащения в современных условиях зеленой зоны Чернигова, в частности и для развития различных видов туризма (краеведческого, зеленого и экологического).

***Ключевые слова:** парковые территории, Чернигов, рекреация, туризм.*

Pototskaya S.O.

NATURAL-GEOGRAPHICAL, HISTORICAL AND URBAN PECULIARITIES OF GREEN TERRITORIES OF THE CITY CHERNIGOV AND THEIR TOURIST AND RECREATIONAL FACILITIES.

The article analyzes the current state features of park green spaces and territories address the prospects for the use, preservation and enrichment in the modern conditions of green territories of Chernigov, and in particular for the development of different types of tourism (regional studies, environmental and green).

***Key words:** green spaces, tourism.*

Надійшла до редакції 18 листопада 2010 р.